

UOT 94 (479.24)

YAŞAR RƏHİMOV

**1901-1907-Cİ İLLƏRDƏ NAXÇIVAN DUZ “SƏNAYESİ”
(rus mənbələri əsasında)**

Məqalədə qədim zamanlardan-hələ daş dövründən fəaliyyət göstərən Naxçıvan duz mədənlərinin tarixindən, 1901-1907-ci illərdə buradakı vəziyyətdən bəhs edilmişdir. Məqalə Naxçıvana gələrək duz mədənlərində olmuş rus ziyalılarının və tarixçilərinin (N.Nikiforov, N.Sokolski, K.Smironov, R.İvanov və b.) əsər və məqalələrinin təhlili nəticəsində yazılmışdır. Bölgəmizdəki duz mədənlərinin 1901-1907-ci illərdə fəaliyyəti, onların mövqeyi, burada olan duz ehtiyatları, duzun çıxarılma texnologiyası, onun miqdarı, satışı və s. məsələlər xüsusi maraq doğurduğundan belə bir mövzu seçilmişdir. Naxçıvan bölgəsində yerləşən duz mədənlərinin tarixi, o illərdə buradakı vəziyyət bu gün də öz aktuallığı ilə nəzər-diqqəti cəlb edən tarixi məsələlərdən biridir.

Məqalənin sonunda belə bir nəticə əldə edilmişdir ki, müəyyən təhrif və çatışmazlıqları, ermənipərəstliyi istisna etməklə bu dövr rus mənbələri Naxçıvan tarixi üçün çox qiymətli və əvəzsiz mənbələrdəndir.

Açar sözlər: *rus, duz, Naxçıvan, iqtisadi inkişaf, tarix.*

Naxçıvan bölgəsi özünün zəngin və qədim tarixi, coğrafi mövqeyi, qiymətli abidələri, mühüm iqtisadi və ticarət əhəmiyyətinə görə XX əsrin əvvəllərində də Rusiyanın qabaqcıl ziyalılarının – tarixçilərin, etnoqrafların, iqtisadçıların, diplomatların nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvana gələn rus məmurları, səyyahları, ziyalıları bölgə tarixinin müxtəlif məsələləri ilə bağlı maraqlı yazılar yazmış və ətraflı məlumatlar vermişlər. Bu dövr rus müəllifləri və tədqiqatçıları Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətinə haqq qazandırır, tarixi proses və hadisələrin əsil mahiyyətini göstərməyə o qədər də can atmırdılar. XX əsrin əvvəllərinə aid rus mənbələrində Naxçıvan bölgəsinin sosial-iqtisadi həyatı haqqında da zəngin məlumatlar vardır. Rus müəlliflərindən N.Sokolskinin, K.Smironovun əsərləri, xülasələr, toplular və digər müxtəlif nəşrlər bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

XX əsrin əvvəlləri Naxçıvanın sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı məsələlər yuxarıda adı çəkilən rus müəllifləri tərəfindən araşdırılmışdır. Xüsusilə N.Sokolskinin 1933-cü ildə Tiflisdə ikinci dəfə nəşr edilən və 182 səhifədən ibarət olan “Материалы по изучению Нахичеванской ССР” adlı kitabı iqtisadi xarakterli məlumatlarla xeyli zəngindir. Bu məlumatların içərisində elmi əhəmiyyət kəsb edən faktlarla yanaşı, reallıqdan uzaq olan əsassız fikirlərə və yanlışlıqlara da təsadüf edirik. Fikrimizcə, bu cür səhvlər rus müəlliflərinin yerli xalqın dilini bilməməsi ilə yanaşı, onların əksəriyyətinin erməni və ya ermənipərəst müəlliflərdən aldığı məlumat və materiallardan istifadə etmələri nəticəsində yaranmışdır.

Bəhs edilən dövrə aid olan rus mənbələrində, almanaxlarda, arayışlarda, məktublarda, toplularda və digər nəşrlərdə Naxçıvan bölgəsinin iqtisadi inkişafı, ilk növbədə kənd təsərrüfatının və sənayenin ayrı-ayrı bölmələri haqqında zəngin məlumatlar verilir. Bu araşdırma və tədqiqatlarda Naxçıvan bölgəsinin kənd təsərrüfatının ümumi xüsusiyyətləri ilə yanaşı olaraq onun su mənbələri, pambıqçılıq və tütünçülük, ipəkçiliyin, üzümçülüyn, arıçılığın, heyvandarlığın vəziyyəti hərtərəfli təhlil edilir.

Məlum olduğu kimi, sosial-iqtisadi inkişafın əsas və başlıca göstəriciləri sənaye sahəsinin ümumi inkişaf tempi ilə əlaqədardır. Rus mənbələrində 1901-1907-ci illərdə Naxçıvan sənayesinin ayrı-ayrı bölmələrinin inkişaf qanunauyğunluqları, özünəməxsus xüsusiyyətləri

və b. məsələlər də öz əksini tapmışdır. Duz sənayesi, tikinti materialları sənayesi, ipəkayırma və pambıqtəmizləmə sənayesi, konserv və şərəbçiliq, yerli sənaye, ekoloji axtarışlar və kəşfiyyat haqqında verilən məlumatlar diqqəti cəlb edir. Fikrimizcə, bu rus mənbələrinin əksəriyyəti Naxçıvan regionunun 1901-1907-ci illərdə sosial-iqtisadi həyat tərzində baş vermiş kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini izləmək baxımından da mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

N.Sokolskinin “Материалы по изучению Нахичеванской ССР” adlı kitabı bu mənbələr içərisində faktların dolğunluğu və məlumatların zənginliyi ilə xüsusilə seçilir. Müəllifin bu əsəri sırf XX əsrin I yarısına aid Naxçıvan iqtisadiyyatına dair məsələləri özündə əks etdirir. Həmin rus mənbəsində bəhs edilən dövr – 1901-1907-ci illərə aid olan fakt və materiallar xüsusi maraq doğurur. Mənbədəki materialların araşdırılıb tədqiq edilməsi elmi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu rus mənbəsi bölgə iqtisadiyyatının yaradılması, inkişafı, formalaşması, sistemləşdirilməsi baxımından da müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Xalq təsərrüfatının əsas sahələri olan rabitə, nəqliyyat, kommunal təsərrüfat, maarif və səhiyyə, o cümlədən yerli və dövlət büdcəsi haqqında məlumatlar daha qiymətlidir. Naxçıvan bölgəsinin regionlarında fəaliyyət göstərən sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılması, istehsal sahələrinin genişləndirilməsi və yenidən qurulmasını tarixi faktlar əsasında göstərən rus müəllifi müəyyənləşdirmişdir ki, ərazidə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün mühüm əhəmiyyəti olan ekoloji şərait, məhsuldar qüvvələr, kənd təsərrüfatı məhsulları, iqtisadi və müalicə əhəmiyyətli mineral sular və b. amillər vardır.

Tədqiqatdan və tarixi ədəbiyyatlardan məlum olur ki, XX yüzilliyin əvvəllərində bölgənin sənayesi bir neçə kiçik müəssisədən, o cümlədən az miqdarda məhsul verən və ibtidai üsulla işləyən duz mədənindən, kərpic bişirən kürədən, yarımkuşar üsulla işləyən ipək, yun və pambıqtəmizləyən xırda müəssisələrdən ibarət olmuşdur. Mənbələrin təhlili sübut edir ki, bölgənin regionlarında sənaye müəssisələrinin artım sürəti yeni yaradılmış müəssisələrin hesabına olmuşdur. Naxçıvan duz mədənlərinin fəaliyyətinin və duz hasilatının 1901-1907-ci illərdə maraq doğurduğunu nəzərə alıb, qısa məlumat verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

İlk öncə qeyd edək ki, bölgədə fəaliyyət göstərən bu sənaye müəssisələri artıq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq təkcə yerli deyil, Cənubi Qafqaz əhəmiyyətli müəssisələrə çevrilirdi. Naxçıvan duz mənbələri bir çox rus mənbələrində “duz sənayesi” də adlandırılır. Naxçıvan tarixinə aid olan bir neçə rus mənbəsində diyarımızda hasil edilən duzun keyfiyyəti, ixracı, qiyməti, miqdarı və s. məsələlər haqqında maraqlı məlumatlar əldə etmək mümkündür. Hələ XIX əsrdə bu mədənlər bölgədə olmuş rus sənayeçilərinin, səyyahların diqqətini cəlb etmiş, yataqların yerləşdiyi ərazi, duzun çıxarılma texnologiyası onları maraqlandırmışdır. Fikrimizcə, Naxçıvanda duz çıxarılması çox qədim dövrdən-hələ daş dövründən mövcud olmuşdur.

Qədim zamanlardan başlayaraq bölgənin həyatında ciddi rol oynayan Naxçıvan duzuna XX əsrin I yarısında, o cümlədən 1901-1907-ci illərdə də böyük ehtiyac olmuşdur. Həmin illərdə sənaye sahəsində, məişətdə və təsərrüfatdakı böyük tələbata görə duz istehsalı xeyli artırılmışdır. Bəhs edilən dövrdə Naxçıvan duzu Cənubi Qafqazın bütün regionlarına aparılırdı. Diyarımızda daş duz yataqlarından çıxarılan duz soda istehsalı ilə yanaşı, müxtəlif sənaye sahələri üçün əvəzolunmaz xammal idi.

Tarixən Azərbaycan ərazisində duz hasilatının əsas xammal mənbəyi Naxçıvan duz mədənləri və Abşerondakı duz yataqları olmuşdur. Naxçıvan mahalında Duzdağ yaxınlığında da duz hissələri çıxarılırdı [5, s. 329]. Naxçıvan bölgəsində olan duz yataqlarının çox çətin, ziddiyyətli və mürəkkəb inkişaf yolu keçdiyini göstərən N.Sokolski yazırdı ki, bunlardan ikisi: I – Naxçıvan şəhərindən 13-14 km şimal-qərbdə yerləşən V.İ.Lenin adına duz yataqları, II –

Sust kəndindən 24 km şimalda yerləşən 26 kommunar adına duz yataqları daha çox istismar edilirdi [7, c. 84]. Duz yataqlarında olan duz ehtiyatları da maraqlı doğuran məsələlərdən biridir. Yeri gəlmişkən bu yataqlarda olan duz ehtiyatları haqqında mənbələrdə müxtəlif rəqəmlər verilir. XX əsrin əvvəllərinə aid olan bir rus mənbəsində Lenin adına olan Naxçıvan duz mədənlərində 55 milyon ton, Sust duz mədənlərində isə 45 milyon ton daş duz ehtiyatları olduğu bildirilir [7, c. 85]. Regiondakı sosial-siyasi və hərbi vəziyyət iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, o cümlədən duz hasilatına mənfi təsir göstərmişdir. Bu dövrdə bütün Qafqaz ölkələri kimi Azərbaycan da Kırmıdan və Türkmənistandan (Kullin duzu) gətirilən duzla təchiz edilmişdi. 1921-1922-ci illərdə yaradılmış Xüsusi Qafqaz Ordusu Naxçıvan duz mədənlərinin yenidən qurulması və istismarı sahəsində başlıca rol oynamışdır. Rus mənbələrinin təhlilindən belə məlum olur ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvan duz yataqları müxtəlif trest, komitə, təşkilat və cəmiyyətlərin tərkibinə qatılmışdır. N.Sokolski yazırdı ki, bölgədəki duz istismarı duz sənayesi cəmiyyətlərinin (məs: “Solprom”), daha sonra isə sənaye-ticarət komitəsinin əlində cəmlənmişdi. Xüsusi Qafqaz Ordusunun xətt ilə müxtəlif vaxtlarda ayrıca duz ekspedisiyaları təşkil edilmişdi [7, c. 86].

Bölgədəki duz mədənləri uzun müddət erməni, yəhudi və b. əcnəbi sahibkarların ixtiyarında olmuşdur. Rus mühəndisi V.Q.Yudoviç soyadlı şəxsin xeyli müddət Naxçıvan duz mədənlərinin direktoru vəzifəsində çalışmasını tarixi mənbə də təsdiqləyir. Bu siyahını uzatmaq da olar. Erməni ekstremistlərinin hələ ötən əsrin əvvəllərində və 50-ci illərində bölgənin duz mədənlərində yaratdığı münaqişələr və törətdiyi təxribatlar bütövlükdə muxtar respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrinə ciddi ziyan vurmuşdur. O zamankı sovet rəhbərliyinin bunlara göz yumması nəticəsində bölgədəki duz mədənləri çox acınacaqlı və yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Müasir dövrdə mühüm uğurlar və nailiyyətlər əldə edən Naxçıvan duz sənayesi çox çətin, mürəkkəb və ziddiyyətli bir inkişaf yolu keçmişdir.

Əldə olan məlumatlara görə 1903-1913-cü illərdə Naxçıvan duz mədəninə 1755086 pud, Sust mədəninə 806488 pud duz çıxarılmışdı. Naxçıvan duz yataqlarında istehsal olunan məhsulun daşınması uzun müddət problem məsələ olaraq qalmışdı. Çətinlik törədən əsas məsələlərdən biri də nəqliyyat çatışmazlığı ilə bağlı olmuşdu. Məişətdə və təsərrüfatdakı tələbata görə artan duz istehsalının ixracını təmin etmək üçün mədənlərə yeni və əlverişli yol çəkmək məsələsi həll edilməli idi. Duz mədənlərindən yaxınlıqdakı dəmiryol stansiyasına kanat yolun çəkilməsi ilə bu problem də uğurlu həllini tapdı. Baş-Baş dəmiryol stansiyasındakı uzanan bu kanat yolun tikintisinə 1926-cı ildə başlanmış və qısa bir vaxtda – 1929-cu ildə o, istismara verilmişdi. XX əsr rus müəllifi N.Sokolski yazırdı ki, bölgədə sənayeləşdirmənin başlamasının ilk əlaməti olan bu yolun çəkilişi duz sənayesinin yüksək sürətlə inkişaf etməsinə əlverişli şərait yaratdı [7, s. 88]. Bütün bunlar nəticə etibarilə istehsalın artmasına və daşıma xərclərinin azalmasına səbəb oldu.

Naxçıvan duzunun keyfiyyəti məsələsi uzun müddət mübahisəli olmuşdur. Mütəxəssislər bu barədə müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Onların bir qismi Naxçıvan mədənlərində istehsal olunan duzun keyfiyyətinə görə onun Ukrayna və Türkmənistan duzundan aşağı səviyədə olduğunu, bəziləri isə əksinə, Naxçıvan duzunun Cənubi Qafqaza gətirilən duzlardan keyfiyyətcə üstün olduğunu iddia edirdilər. Naxçıvan duzunun təmimi və özünəməxsus şöhrətini göstərən rus müəllifi yazırdı ki, “bu duz keyfiyyətinə görə bütün Zaqafqaziyada məşhurdur” [1, s. 17]. 1901-1907-ci illərdə bölgəmizdə çıxarılan duz əsasən mal-qaranın yemlənməsində, sənaye və texnikanın müxtəlif sahələrində, habelə təsərrüfat məqsədilə – dəri və sabun istehsalında da istifadə edilirdi.

Bölgəmizdəki duz yataqlarının yerləşdiyi ərazi, çıxarılan duzun həcmi, miqdarı və qiyməti haqqında rus mənbələrində (K.Nikitinin, N.K.Nikiforovun, N.Sokolskinin və b. əsərlərində) zəngin məlumatlar vardır. Həmin mənbələrin əksəriyyətinin təhlilindən aydın olur ki, ərazidəki duz mədənlərində istehsal çox primitiv texnikaya əsaslanmış və məhdud xarakter daşmışdır. Suyun olmaması çətinlik törədən məsələlərdən olmuşdur. Rus mənbələrindən birində yazılırdı ki, suyu Naxçıvandan 12-15 verst kənarda olan bir ərazidən gətirirlər [4, s. 137-138]. Duzçıxaranlar, məmurlar və fəhlələr çox kiçik yeraltı qazmalarda yaşayırmışlar. Lakin nəqliyyat çatışmazlığı və duzun daşınması sahəsində ciddi çətinliklər var idi. Diyarımızdakı daş duz yataqlarından çıxarılan duz soda istehsalı ilə yanaşı, müxtəlif sənaye sahələri üçün əvəzolunmaz xammal idi.

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan qəzasında konkret rəqəmlərin göstəriləndiyi cədvəlin təhlilindən görünür ki, daş duz istehsalında sabit inkişaf olmamışdır. Ayrı-ayrı illər üzrə artıb-azalmalar diqqəti cəlb edir. Bu vəziyyət mənbələrdəki müəyyən natamamlıqdan irəli gəlir. Bəzi illərdə çıxarılan duzun həcmi çox olmuşdur. Məs; xəzinə mədənlərindən 1902-1903 və 1905-ci illərdə orta hesabla 400-500 min pud daş duz istehsal edilmişdi. Bu baxımdan 1909, 1912 və 1914-cü illəri də xəzinə üçün uğurlu hesab etmək olar.

Rus mənbələrində Naxçıvan duz sənayesi, duz mədənlərinin yerləşdiyi ərazi, duzun çıxarılma texnologiyası, onun həcmi, miqdarı, çeşidi və qiyməti haqqında maraqlı məlumatlar əldə etmək mümkündür. Rus mənbələrinin təhlilindən aydın olur ki, mədənlərdə iş şəraiti çox ağır olmuş, duz istehsalının əhatə dairəsi o qədər də geniş olmamışdır. Əsasən primitiv texnikaya əsaslanan duz yataqlarında su çatışmazlığı çox ciddi problem olmuşdur.

1901-1907-ci illər Naxçıvan tarixinin rus mənbələri əsasında tədqiqindən aydın olur ki, bölgənin bu dövr tarixi çox səthi və qeyri obyektiv öyrənilirdi. Bundan əlavə bu dövr rus qafqazşünasları Rusiyanın bölgədəki müstəmləkəçilik siyasətini dəstəkləyir, hətta ona haqq qazandırmaya çalışırdılar. Bu mənbələr yerli xalqın dilini bilməyən rus müəlliflərinin erməni və ermənipərəst adamlardan aldığı məlumat və materiallar əsasında yazıldığı üçün tarixi hadisə və faktların əksəriyyəti şişirdilir, hətta təhrif edilirdi. Xüsusən də demoqrafiya, əhalinin sayı və etnik tərkibi ilə bağlı olan məsələlərdə yanlışlıqlara yol verilirdi. Bu xüsusiyyətlərinə görə rus mənbələrini dəqiq və hərtərəfli araşdırmaqla onlara tənqidi yanaşılmalıdır. Lakin müəyyən təhrif və yanlışlıqları, ermənipərəstliyi istisna etməklə bu dövr rus mənbələri Naxçıvan tarixi üçün əvəzsiz və qiymətli mənbələrdir.

Bu mənbələrdə verilən bütün fakt və rəqəmlərlə razılaşmaq sadələşmə olardı. Çünki bəhs edilən dövrdə Naxçıvana gələn rus ziyalıları, səyyahları, diplomatları, sənayeçiləri və b. bölgənin tarixinə aid olan bu və ya başqa məsələlərin təhlilində Rusiyanın müstəmləkəçi siyasətini pərdələyir, çox zaman faktları saxtalaşdırmaqdan belə çəkinmirdilər. Bu müəlliflərin əksəriyyətinin yazdığı əsərlərdə xeyli təhrif və yanlışlıqlara da yol verilir, ermənipərəstlik meylləri özünü açıq-aydın göstərirdi. Bu dövr rus mənbələrinin çoxunda erməni və ermənipərəst adamlardan əldə edilən material və məlumatlardan istifadə edilirdi. Bütün bunlar nəticə etibarilə təhrifedici və qeyri elmi əsərlərin yaranmasına səbəb olurdu. Digər bir tərəfdən bu dövrdə bölgəyə gələn rus araşdırıcı və tədqiqatçıların yerli xalqın dilini bilməməsi də yazılan əsərlərdə faktların saxtalaşdırılmasına təkan verirdi.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, 1901-1907-ci illərdə də Naxçıvan duzuna böyük ehtiyac olmuş, bölgədə fəaliyyət göstərən bu sənaye müəssisələri Cənubi Qafqaz əhəmiyyətli müəssisələrə çevrilməyə başlamışdılar. Həmin illərdə məhsulun daşınması problem məsələ olaraq qalmış və istehsal məhdud xarakter daşmışdır. 1901-1907-ci illərdə primitiv texnikaya əsaslanan duz yataqlarında su çatışmazlığı özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 263 с.
2. Иванов Р. Нашествие. Москва: Герои Отечества, 2009, 448 с., 39 илл. прил.
3. Никифоров Н. Экономический быт государственных крестьян западной части Нахичеванского уезда Эриванской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. 1, вып. V, Тифлис, 1885, с. 558-640.
4. Никитин К. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд // СМОМПК, вып. 2, Тифлис, 1882, с. 109-142.
5. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч. IV, Санкт-Петербург, 1836, 401 с.
6. Смирнов К. Материалы по истории и этнографии Нахчыванского края. Баку: Озан, 1999, 156 с.
7. Сокольский Н. Материалы по изучению Нахчыванской ССР. Изд. 2, Тифлис: ЗакГИЗ, 1933, 184 с.

Yashar Rahimov

SALT INDUSTRY OF NAKHCHYIVAN IN 1901-1907 (based on Russian sources)

The paper examines the history of the salt mines of Nakhchivan, operating since ancient times - since the Stone Age, and the situation in the industry in 1901-1907. The work was written based on the analysis of the works and articles of Russian intellectuals and historians (N.Nikiforov, N.Sokolsky, K.Smirnov, R.Ivanov, et cetera) who visited the Nakhchivan salt mines. This topic was chosen because of the particular interest that arouses the questions of salt mines' activity in our region in 1901-1907, their position, the salt reserves there, the technology of its extraction, quantity, sale. The history of the salt mines located in the Nakhchivan region, the situation here in those years and today are among the historical issues that attract attention with their relevance.

We have concluded that, despite some distortions, shortcomings, and pro-Armenian position, Russian sources of that period are valuable and irreplaceable for the history of Nakhchivan.

Keywords: *russian, salt, Nakhchivan, economy, source.*

Яшар Рагимов

СОЛЯНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ НАХЧЫВАНА В 1901-1907 гг. (на основе русских источников)

В статье рассмотрена история соляных копей Нахчывана, действовавших с древнейших времен – еще с каменного века, и ситуация в отрасли в 1901-1907 годах. Работа написана по результатам анализа трудов и статей русских интеллигентов и историков

(Н.Никифорова, Н.Сокольского, К.Смирнова, Р.Иванова и др.), посещавших нахчыванские соляные копи. Данная тема избрана по причине особого интереса, который вызывают вопросы деятельности в нашем регионе соляных копей в 1901-1907 гг., их положения, имевшихся здесь запасов соли, технологии ее добычи, количества, продажи и т.д. История соляных копей, расположенных в Нахчыванском регионе, обстановка здесь в те годы и сегодня являются одними из исторических вопросов, привлекающих внимание своей актуальностью.

В заключении статьи получен такой вывод, что несмотря на некоторые искажения, недостатки и проармянскую позицию, русские источники того периода являются ценными и незаменимыми для истории Нахчывана.

Ключевые слова: *русский, соль, Нахчыван, экономическое развитие, история.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 18.01.2021

Son variant 11.02.2021